

Ekonomické sounáležitosti literárního žánru českého venkovského realismu druhé poloviny 19. století v kontextu edukačních hodnot

Jaroslav Šetek, Jiří Alina, Tomáš Volek

DOI: 10.32725/cetv.2023.006

Abstrakt:

Zcela nové problémy hospodářské a sociální povahy českého venkova druhé poloviny 19. století, vzniklé v důsledku průmyslové revoluce, lze vnímat jak na formování a akceleraci konceptů alternativních ekonomických teorií, tak i v rámci literárního žánru představitelů českého venkovského realismu tohoto období (Boženy Němcové, Vítězslava Háška, Karla Václava Raise). V této souvislosti je cílem článku na základě syntézy proudů ekonomického myšlení a literárního umění poukázat na dimenze edukačních hodnot směřujících k všestrannému zhodnocení složek lidského kapitálu zájmových skupin obyvatelstva. Toto zhodnocení lze spatřit ve schopnostech užití multidisciplinárního pohledu (ekonomie, sociologie, psychologie, pedagogiky) na analýzy projevů chování jedince (v různých sociálních rolích) za konkrétní situace v uvedeném čase a prostoru.

Klíčová slova:

ekonomické a sociální dopady první průmyslové revoluce, próza českého venkovského realismu druhé poloviny 19. století

Úvod

S rozvojem poznání dynamického vývoje společenských procesů dochází ke značné diferenciaci jejich výkladu nejen v rámci otevřeného systému společenskovědních disciplín, ale i žánrů literárního umění. K této skutečnosti dochází i v rámci poznání venkova, který lze zkoumat z různých pohledů. S rozvojem poznání společenského vývoje dochází ke značné diferenciaci jeho výkladů v rámci otevřeného systému společenskovědních disciplín a současně i žánrů literárního umění zainteresovaných na uvedené problematice. V tomto systému zaujímá samostatnou pozici ekonomická teorie, zkoumající člověka s jeho potřebami ve světě omezených zdrojů. Nesoulad mezi potřebami a zdroji pak člověka vede do ekonomických vztahů s ostatními lidmi za účelem vytvářet patřičnou strukturu v rámci společnosti.

V ekonomické teorii i v literární vědě posledních desetiletí akceleroval význam jejich provázanosti

s dalšími společenskými vědami. Je to logické, neboť jedině tak mohou současné moderní ekonomické a literární vědy rozšířit svůj teoretický obzor o společenské, historické a kulturní vědy. Společenská povaha konceptů ekonomických teorií a literárních děl je do značné míry určena jeho personou, kterou v případě ekonomické vědy představuje teoretik ekonomických věd a autor literárního díla. Obě osoby mají status uznání a lze je studovat jako společenskou bytost. Do person ekonomického teoretika i tvůrce uměleckých literárních děl pronikají sociální procesy doby a prostředí, kde lze zkoumat mezilidské vztahy s normativním nebo pozitivním přístupem. Normativní přístup v literárním umění zobrazuje, jaká realita sledovaného děje by měla být (vše s dobrým koncem, vítězství dobra nad zlem, idylčnost). V ekonomii představuje normativní přístup konstrukci předobrazu dokonalejšího ekonomického systému. Naproti tomu pozitivní přístup v literárním umění hodnotí skutečnost v realitě, a to až někdy příliš „tvrdě“ (tragické konce v povídkách či dramatech v případě literárního umění); v případě ekonomie přijímá a popisuje realitu takovou, jaká je, bez sebemenších soudů.

Podle výše uvedených faktů je cílem článku mezioborovým přístupem, zejména ekonomické teorie a aplikované sociologie (literárního umění), podat výklad ekonomických sounáležitostí realistického literárního žánru s orientací na český venkov druhé poloviny 19. století, a to v edukačním kontextu. Při zpracování převažuje aplikace metody analýzy a komparace zaměřená na významné osoby zmíněného literárního proudu (Božena Němcová, Karel Václav Rais, Vítězslav Hálek) a ekonomické myšlení významných proudů či škol (utopický socialismus, marxismus, německá historická škola, institucionální ekonomie) časově spojených s touto problematikou a zároveň značně rozdílných ve svých teoretických konceptech.

1. Sociální prostředí a teoretické koncepty aplikované sociologie literárního umění

Období 19. a počátku 20. století je spjato s úsilím o nalezení pozice společenských věd ve vědeckém prostoru. Například zakladatel moderní fenomenologie, německý filozof českého původu Edmund Husserl spatřuje problém v pokusu o přesazení úspěchu přírodních věd do oblasti společenskovědní¹. Společenské vědy by tak měly vycházet z předpokladu, že nikdy není možné nastolit naprosto stejné podmínky a experiment není nikdy možné provést zcela identicky. Tento spor o přiměřenost užívání metod přírodních věd je příčinou rozdílů i mezi teoretickými koncepty ekonomických a sociologických škol.

Z výše uvedených důvodů lze orientovat výklad ekonomických sounáležitostí literární tvorby na základě analýzy vlivu sociálního prostředí, tedy prostřednictvím sociologie literárního umění. Důkazem toho jsou romány popisující společenské poměry Francie první poloviny 19. století od Honoré de Balzaca², představitele romantismu a realismu, považovaného za duchovního otce kriticko-realistického románu a tvůrce moderního sociologického románu. Jeho následovník Émile Zola (rovněž francouzský spisovatel a představitel naturalismu) považoval pod vlivem teoretika Hypolita Taina literární ideu za prostředek vědeckého zkoumání lidské společnosti a své romány za praktickou sociologii³. Rovněž se ztotožňoval s názory, že tehdejší francouzská společnost žije pozitivistickou teorií zakladatele sociologie Augusta Comta.⁴ V důsledku toho lze pro studia lidské společnosti aplikovat totožné metody jako pro exaktní vědy. V těchto souvislostech je možno

1 Edmund Husserl, *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie. Úvod do fenomenologické filosofie* (Praha: Academia, 1996), 26.

2 Karel Krejčí, *Sociologie literatury* (Praha: Grada, 2008), 53.

3 Jiřina Šmejkalová, *Kniha. K teorii a praxi knižní kultury* (Brno: Host, 2020), 38.

4 Miloslav Petrusek, *Sociologie a literatura* (Praha: Československý spisovatel, 1990), 54.

vystopovat počátky sociologie literárního umění.

Nicméně k výraznější dynamice rozvoje sociologie literárního umění dochází až v polovině 20. století, a to prezentací knihy *Sociologie literatury* uskutečněnou v r. 1958. Autor Robert Escarpit⁵ představil úvod do problematiky literární sociologie. Ve své podstatě se jednalo o empiricko-pozitivistickou sociologii, kde však nebyly nalezeny odpovědi na základní otázky vztahu společnosti a literatury. Proti tomuto pojetí literární sociologie se vymezil francouzský filozof a literární vědec Lucien Goldmann, považovaný za duchovního otce bruselské sociologické literární školy. Jeho přínos spočíval ve spojení prvků strukturalismu se sociologií⁶, kdy společenské podmínky a tzv. možné vědomí ovlivňují způsob četby a výkladu literárního textu. Podstata jeho teoretického konceptu spočívala v usouvztažení dvou heterogenních struktur, kdy homologie konstruuje vztah výhradně na bázi struktur společensko-ekonomické a literární⁷. Koncept je doložen zkoumáním románu, ve kterém nalézá vztah mezi strukturou literárního prostředí, v němž román vznikl, a formou románu. Z tohoto důvodu používá termín „genetický strukturalismus“, který na rozdíl od tradičního strukturalismu pracuje se sociálními strukturami, nikoliv s obsahy vědomí⁸. Oproti svým výše uvedeným předchůdcům pracuje francouzský sociolog a antropolog Pierre Bourdieu prostřednictvím teorie „pole“ s daleko širší sférou lidské činnosti na přelomu 70. a 80. let 20. století. Ve své podstatě sleduje v perspektivě konkurence a „homologií“ vztahy mezi jednotlivými poli v ekonomických, vědeckých, sociálních, politických, náboženských, literárních a mnoho dalších dimenzích⁹. Více pozornosti soustřeďuje na zkoumání konkrétních strategií v rámci vnitřní i vzájemné působnosti a hierarchie jednotlivých polí¹⁰. Společnost je tak vnímána jako prostor pozic aktérů, kdy s cílem transformace nebo zachování stávající struktury „pole“ dochází k symbolickým či otevřeným konfliktům¹¹.

Pro analýzu ekonomických sounáležitostí literárního žánru mohou přispět přínosy českých historiků a sociologů literárního umění druhé poloviny 20. století, ke kterým se řadí Karel Krejčí a Miroslav Petrušek. Krejčí specifikuje rozdělení literatury na typ horizontální (zde vznikají literární kategorie národní, nadnárodní či regionální) a vertikální skrze sociální skupiny, vrstvy a apod.¹² Současně lze mezi horizontálním a vertikálním rozdělením spatřit i určité spojovací tendence. Petrušek v rámci sociologie nahlíží na literaturu pomocí sociognoseologického a institucionálního paradigmatu¹³. Zatímco sociognoseologické paradigma se váže na dlouhodobé tradice a literární dílo považuje za společenský odraz, institucionální vychází z předpokladu, že literatura není vůči společnosti vnější, naopak ona sama je společností, respektive sociální institucí, a jako taková je podřízena základním sociologickým zákonitostem.

2. Reflexe literárního umění a ekonomického myšlení

Literární umění žánru krásné literatury stálo při úvahách o ekonomických aktivitách lidské společnosti již od pradávna, důkazem toho jsou Homérovské básně *Illias* a *Odyseia* z 8. století př. n. l.

5 Šmejkalová, *Kniha. K teorii a praxi knižní kultury*, 79.

6 Lucien Goldmann, *Humanitní vědy a filozofie* (Praha: Svoboda, 1967), 64.

7 Goldmann, *Humanitní vědy a filozofie*, 72.

8 Goldmann, *Humanitní vědy a filozofie*, 94.

9 Pierre Bourdieu, 'The field of cultural production', in *The book history reader*, ed. David Finkelstein and Alistair McCleery (New York - London: Routledge, 2002), 79.

10 Pierre Bourdieu, 'The forms of capital', in *Handbook of theory and research for the sociology of education*, ed. John E. Richardson (New York: Greenwood, 1986), 244.

11 Bourdieu, 'The forms of capital', 251.

12 Krejčí, *Sociologie literatury*, 53.

13 Petrušek, *Sociologie a literatura*, 74.

Inspirací k osamostatnění ekonomické vědy v rámci společenských věd bylo opět literární dílo z roku 1705, kdy holandský spisovatel a filozof Bernard Mandeville publikoval *Bajku o včelách* (knižně vydáno v roce 1714)¹⁴. Původně se jednalo o básnickou satiru na tehdejší aktuální politické spory v Anglii. Toto dílo lze považovat za klasický základ ekonomického liberalismu, neboť podtitul zněl *Soukromé neřesti – veřejné blaho*. Poprvé zde bylo užito známého termínu „neviditelná ruka“ trhu, kterého následně využil skotský osvícenský filozof a duchovní otec ekonomické vědy Adam Smith ve svém proslulém díle *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů* z roku 1776¹⁵. Toto dílo znamená završení nového přístupu k hospodářství, které do ekonomického myšlení vnáší ideu hospodářského liberalismu.

Již na přelomu 18. a 19. století lze zaznamenat kritiku nastupující éry kapitalistického systému, která vychází z pozic humanismu v kontextu ekonomických a sociálních teorií utopického socialismu. Jeho představitelé – utopisté zmíněného období (nejznámější jsou Henri de Saint-Simon, Charles Fourier a Robert Owen) se snažili přesvědčit majetné vrstvy o tom, že majetková nerovnost je v rozporu „s božími a lidskými zákony“ a že „kapitalismus odporuje lidské přirozenosti“¹⁶. Požadovali reformu společnosti, chtěli překonat anarchii výroby plánováním, doporučovali zavést odměňování podle vykonané práce, odmítali řešení revoluční cestou. Společným znakem zmíněných teoretiků utopického socialismu bylo, že předpokládali socialistickou přeměnu pokojnou cestou, „shora“ – skrze propagaci myšlenek a osvětlení tzv. vládnoucích tříd.

Zásadní převrat v názorech, jak je možno socialismus uskutečnit, přinesli ve srovnání s utopickými socialisty v polovině 19. století Karel Marx a Friedrich Engels, jejichž ekonomické a sociální koncepce jsou moderně řazeny k alternativním (ekonomicko-sociologickým) přístupům¹⁷. Podle jejich názoru je kapitalistický ekonomický systém založen na soukromokapitalistickém vlastnictví výrobních prostředků a vykořisťování námezdní práce. Společnost je rozdělena na antagonistické třídy – třída kapitalistů (kteří vlastní výrobní prostředky a vykořisťují pracující) a třída proletariátu (osobně svobodný, ale ekonomicky nucený prodávat pracovní sílu). Hlavním zákonem je maximalizace nadhodnoty (zisku), jejímž zdrojem je nezaplacená práce dělníků (dělník dostává mzdu, hodnotu pracovní síly, ale nikoli „hodnotu práce“)¹⁸. Logika vede k neustálému růstu vykořisťování, což způsobuje zbídačování pracujících. Neustále se zostřeje základní rozpor kapitalismu mezi rostoucím společenským charakterem výroby (v důsledku rozvoje dělby práce, technologického pokroku, koncentrace či centralizace výroby) a soukromokapitalistickým způsobem převlastňování¹⁹. Charakteru výroby se musí v důsledku proletářské revoluce přizpůsobit i vlastnické vztahy, kapitalismus bude nevyhnutelně nahrazen pokrokovější formací – socialismem. Ten prezentovali jako vyústění objektivního vývoje kapitalistického hospodářství, který povede k sociální revoluci, v níž dělnická třída získá v duchu socialistického ideálu politickou moc vedoucí k nastolení blaha společnosti.

Zhruba od 40. let 19. století alternativní pohledy ekonomického myšlení konstatují, že cesty k nápravě v rámci dosud nastoleného stylu jsou spatřovány v zásadě v nastolení nového přístupu, tedy ve směru od individualismu k organickému a holistickému pohledu na realitu světa. V jeho světle pak musí dojít k přehodnocení tradičních ekonomických přístupů a modelů. Na historic-

14 Srov. Milan Sojka, *Dějiny ekonomických teorií* (Praha: Havlíček Brain Team, 2010), 123.

15 Srov. Sojka, *Dějiny ekonomických teorií*, 89.

16 Srov. Sojka, *Dějiny ekonomických teorií*, 111.

17 Srov. Sojka, *Dějiny ekonomických teorií*, 128.

18 Karel Marx, *Kapitál I.* (Praha: Svoboda, 1978), 605.

19 Marx, *Kapitál I.*, 614.

kou podmíněnost ekonomických kategorií a teorií upozorňují mnohé koncepce řazené k sociálně ekonomickým směrům. Jádrem historických přístupů je spojování s německou historickou školou vzniklou ve 40. letech 19. století. Jejím filozofickým základem byla Hegelova filozofie s jeho ideou samovývoje ducha a dále sociologie zakladatele pozitivismu Augusta Comta²⁰. Jedná se o různé autory, které spojuje historická metoda a kritika Smithova liberalismu. Na základě této kritiky dochází k níže uvedeným třem závěrům:

1. Ekonomické zákony nemají v žádném případě univerzální platnost a je problematické stanovit, zda vůbec existují. Pokud lze z dějin vyvodit zákony, mají pouze místní a časovou omezenost.
2. Předmětem ekonomické vědy je prioritně zkoumání národního hospodářství – „ekonomický národní život“.
3. Základní metodou ekonomie musí být zkoumání faktů v jejich historickém vývoji, neboť dějiny jsou hlavním znakem národa²¹.

Zvláště první generace mladší větve německé historické školy (tzv. etická škola) kladla důraz na etickou dimenzi ekonomických kategorií, doporučení pro hospodářskou a sociální politiku, princip evoluce, určující roli právních norem v ekonomickém životě a silný odpovědný stát.

Ve sledovaném období druhé poloviny 19. století se v českých zemích ekonomie tradičně nazývala národním hospodářstvím a dlouho byla spojena s německým prostředím a jazykem.

Za nejvýznamnějšího českého ekonoma tohoto období je považován obrozenec, politik a národohospodář Albín Bráf²². Pod vlivem výše zmíněné německé historické školy považoval právní normy za rozhodující při utváření ekonomických procesů. Klíčovou pozici při vymezení ekonomické vědy představovala podle něho etika, kterou považoval za nedílnou součást ekonomie. Z tohoto důvodu byl zastáncem přesvědčení, že nutnou součástí ekonomického růstu je respektování etických pravidel ve společnosti. V tomto duchu preferoval řešení sociálních otázek založená na přednosti morálky a silného pocitu vzájemné pospolitosti. V intencích tehdejší doby tak šlo o hledání podoby sociálního smíru uvnitř všech složek společnosti.

Podle zmíněné Bráfovy filozofie měly funkce státu v jakékoliv oblasti hospodářské a sociální politiky dvojí charakter. Negativní charakter znamenal zabránění porušování svobody pracovní smlouvy a pozitivní pak podněcující, organizující či donucovací činnost státu. Stát tedy mohl buď pouze vytvářet podmínky a právní základ pro vytváření svépomocných institucí, nebo mohl sám určité instituce zřizovat. Státní intervence připouštěl pouze za předpokladu nedostatečných vlastních schopností jednotlivců nebo jejich sdružení. Hlavní roli Bráf přisuzuje státu při tvorbě patřičných právních norem k řešení sociálních otázek druhé poloviny 19. století (řešení problému chudinské podpory a mzdy, ochrana dělnické práce, sociální pojištění apod.). Navíc do výkladu národohospodářské teorie vložil také národní pohled, čímž definoval kritérium českého ekonomického národního zájmu. Z teoretického výzkumu historie národohospodářských myšlenek, vědy a výuky Bráf odvodil a zdůvodnil členění českého „národního obrození“ na tři etapy: 1. literární a slovesné, 2. politické a 3. národohospodářské²³. Začátek období národohospodářského obrození Bráf kladl na počátek 60. let 19. století. V rámci koncepcí národohospodářských vzdělávacích programů navrhoval zřízení výuky sociálních věd na teologických fakultách²⁴. Vycházel

20 Pavel Sirůček, *Průvodce dějinami standardních ekonomických teorií* (Slaný: Melandrium, 2003), 482.

21 Sirůček, *Průvodce dějinami standardních ekonomických teorií*, 484.

22 Sirůček, *Průvodce dějinami standardních ekonomických teorií*, 486.

23 Albín Bráf, 'O novém buditelství českém', in *Albín Bráf, Život a dílo. Díl druhý, Výbor statí z nauky národohospodářské*, ed. Cyril Horáček and Josef Gruber (Praha: Vesmír, 1923), 63.

24 Bráf, 'O novém buditelství českém', 64.

přitom z role duchovních, kteří v Čechách stáli u „kolébky českého národního probuzení“.²⁵ Z tohoto důvodu uznával jejich pozici také v národohospodářských otázkách. Jeho představa přitom mířila ke kněžím nejen jako nositelům specifické, prakticko-ekonomické vzdělanosti, ale také jako k nositelům sociálního smíru na venkově.

3. Vývoj ekonomických a sociálních poměrů českého venkova 19. století

V českých zemích se prvky kapitalismu objevovaly již od manufakturního období v 18. století. Nevollnictví bylo zrušeno v roce 1781. Přejít k mírnější formě závislosti rolníků, k poddanství, přinesl zásadní zlepšení jejich postavení, avšak feudální renty, včetně rolních povinností „na panském“, zůstaly zachovány. Rozklad feudálního zemědělství byl stále zjevnější, produktivita zemědělské práce stagnovala, robota vyvolávala nevoli mezi rolníky a pokrokové zkušenosti západoevropského zemědělství se rozšiřovaly jen pomalu. Zásadní zlom na cestě ke kapitalismu nastává na přelomu let 1848–1849, kdy bylo poddanství zrušeno za náhradu. Stalo se tak na zasedání uherského sněmu v Bratislavě v březnu 1848 a říšského sněmu v září 1848. Zrušením poddanství se tak vyrovnala sociální kritéria venkova. Pominula stavovská uzavřenost svobodnických komunit, které se otevřely někdejšímu poddaným. Tím se vytvořil základní předpoklad všech změn v oblasti ekonomických a sociálních vztahů českého venkova. Tímto zákonem byla zrušena všechna břemena a služby, veškerá naturální a finanční břemena, jež dosud spočívala na rustikální půdě²⁶.

Důsledkem těchto změn se čeští rolníci stali vlastníky téměř všech pozemků, které jako poddaní obdělávali, za zrušení roboty a dalších feudálních povinností museli platit bývalé vrchnosti finanční náhradu. Při přechodu ke kapitalistickému zemědělství, který probíhal pruskou cestou, se vytvořila relativně početná vrstva středních rolníků. Agrární přelidnění bylo největší ve slabě industrializovaných oblastech. Přechod od trojpolního ke střídavému způsobu obhospodařování půdy se zrychlil po revolučních událostech 1848–1849.

Do poloviny 19. století představovala rodina venkovského typu především společenství lidí, kteří spolu bydleli pod jednou střechou, spolu hospodařili a spolu tvořili i výrobní jednotku, tedy všechny včetně tovaryšů, čeledínů a děveček. Ze sociologického pohledu se jednalo o anticko-židovské pojetí rodiny, které zahrnovalo nejen pokrevní příbuzné, ale všechny „v domě“.²⁷ Typické rovněž bylo soužití širších rodin a více generací v rámci jedné domácnosti. Podle tehdejšího obyčejového práva staří předali hospodářství mladým a sami žili na výměnku, v oddělené místnosti často mimo hlavní stavení. V souladu s těmito obyčejovými pravidly se nastupující hospodář zavázal tomu předchozímu (zpravidla otci) k doživotnímu zajištění ubytování a naturálních dávek. V té době představoval výměnek jediný druh péče o staré lidi, neboť systém sociálního a ekonomického zabezpečení ve stáří ještě neexistoval.²⁸ V podobě sociální instituce tak byl výměnek jediným zařízením, které se postaralo o zabezpečení lidí v postproduktivním věku.²⁹

Průmyslová revoluce začala v českých zemích po roce 1820, značně akcelerovala ve 40. letech a vyvrcholila na přelomu 60. a 70. let 19. století. Plně se tak uplatnil tržní systém s názvem kapitalismus. Tento nově vzniklý ekonomický systém rovněž znamenal volné působení tržních sil bez patřičných regulačních opatření, neboť „staré zákony přestaly fungovat a nové nebyly“. Postupná

25 Bráf, 'O novém buditelství českém', 66.

26 Srov. Sirůček, *Průvodce dějinami standardních ekonomických teorií*, 149.

27 Ivo Možný, *Moderní rodina: (mýty a skutečnosti)* (Brno: Blok, 1990), 48.

28 Jaroslav Vostatek, *Sociální zabezpečení – teorie a politika* (Praha: Vysoká škola ekonomická, 1995), 5.

29 Igor Tomeš, *Sociální politika – teorie a zahraniční zkušenost* (Praha: Socioklub, 2001), 56.

industrializace společnosti tak přinesla kromě celé řady dalších skutečností i výrazné zvýšení produktivity v zemědělské výrobě. V druhé polovině 19. století největší podíl v českém venkově představovala drobná hospodářství s výměrou půdy do 2 hektarů (48 % veškerých samostatně hospodařících statků). Vlastníci těchto usedlostí hledali způsob obživy v jiné oblasti než v samostatném zemědělském podnikání. Z této skupiny se rekrutovala značná část zemědělských dělníků na šlechtických velkostatcích. Zároveň akcelerace růstu venkovského obyvatelstva vedla k početnému růstu pracovních sil, které již nemohly najít své příležitosti v zemědělství nebo v příbuzných oborech, a proto docházelo k rychlé migraci venkovských obyvatel do měst. Zejména na venkově nabírala chudoba důsledkem inovací první průmyslové revoluce zcela „moderní“ podobu. Již se netýkala sociálních skupin obyvatelstva ve stáří, invaliditě a nemocných, ale zasahovala i obyvatelstvo v produktivním věku, tedy práceschopné. Toto obyvatelstvo představovalo sociální skupinu nezaměstnaných, popřípadě zaměstnanců s nízkými výdělky nedostačujícími k zajištění základní obživy. Z důvodu absence sociálního zákonodárství byla politická reprezentace státu vůči těmto negativním dopadům téměř bezmocná.

4. Ekonomické a sociální dimenze tehdejší venkovské společnosti v literárních dílech

V české próze první poloviny 19. století patřilo téma venkova k nejfrekventovanějším a bylo zpracováváno pomocí nejrůznějších žánrových forem. Do roku 1830 k nim patřila především idyla, jež v některých konkrétních literárních dílech této formy rovněž dokládá zájem o českou podobu venkova. Od 30. let 19. století se do českého literárního prostředí dostává řada překladů, a to zejména anglických a francouzských prací tematizujících sociální prostředí tehdejšího velkoměsta. Následně ve 40. letech 19. století tematika ze sociálního prostředí sahá po lince z českého venkova. České povídky venkovské tematiky první poloviny 19. století je možné sledovat v kontextu tří směrů. První spočívá v principu křesťanského aspektu s reálným přesahem děje do oblasti zásadních problémů života tehdejšího venkova. Druhý směr představuje povídky sociální dimenze s orientací na typické konflikty ekonomické a sociální povahy tehdejší doby (chudoba skupin čeledínů, podruhů a domkářů, zvůle a pýcha vrchnosti apod.) se zdůrazněním tragických osudů hlavních hrdinů. Třetí směr lze spatřit v průběhu 40. let v romantickém a folkloristickém zaměření na prezentaci předností lidového charakteru a krásy lidových zvyklostí venkovského lidu. Zároveň je zřejmé, že rozvoji tohoto směru značně zabránily revoluční události z let 1848–1849, přesto není vyloučeno, že českému naturelu spíše vyhovoval racionálnější pohled na problematiku venkova oproti jeho idealizaci.

Od druhé poloviny 19. století byla v literární tvorbě věnována značná pozornost zobrazení regionálního svérázu krajů. Jasným důkazem toho je literární tvorba Boženy Němcové, Karla Václava Raise a Vítězslava Háška. V jejich dílech jsou spatřovány empirické zkušenosti autorů s určitými regiony (místa jejich původu a působnost během jejich životní dráhy) a s jejich tradičním zabarvením. Tato trojice rovněž zobrazuje skutečné ekonomické a sociální rozdíly v tehdejší společnosti, a to zejména v prostoru českého venkova. Usiluje také o lepší život jedinců, postižených chudobou coby patologickou sociální událostí. Nicméně se tito autoři liší vztahem k realitě, což je mj. i předmětem zájmu ekonomického myšlení. Z pohledu zmíněných konceptů lze literární tvorbu Němcové vnímat v kontextu normativní ekonomie, a to i díky vlivu utopického socialismu. Je sice pravda, že zjištěnou skutečnost hodnotí, a to zpravidla obvykle kriticky, ale zároveň konstruuje předobraz dokonalejšího ekonomického systému společnosti. Naproti tomu u Raise lze v oblasti

otázek mezilidských vztahů a zabezpečovacího institutu ve stáří prostřednictvím výměnků (jako nepsaného obyčejového práva) jednoznačně spatřovat pozitivní přístup ekonomie. K tomu jej vedl nezkreslený obraz života vesnického člověka tak, jak se s ním dlouhá léta setkával během své učitelské profese. Ve svých dílech přijímá realitu takovou, jaká je, a hledá v ní zákonitosti. Raisův projev úcty ke stáří se sice blíží popisu *Babičky* u Němcové, ovšem s tím rozdílem, že poukazuje na bezmocnost starců čelit majetkovému tlaku ze strany svých dětí, které honba za mamonem zcela odlidšťuje. Čtenářům se tak snaží předat co nejvěrnější obraz reality tehdejšího venkova, tedy objektivní a neidealizované ztvárnění skutečnosti. Nicméně na příkladu sociálních otázek (zejména ve stáří, při vzniku chudoby) považuje určitou míru intervence ze strany státu za nutnou a užitečnou³⁰. Tato intervence spočívá zejména v provázané hospodářské a sociální politice. Spojení zmíněných politik vychází z principu sociální solidarity a spravedlnosti na základě práva, představující minimum etických norem.

Naproti tomu u Hálek se krizové situace v podobě konfliktů v mezilidských vztazích na českém venkově 60. let 19. století (týkajících se výměnků) řeší idylicky, leckdy až s humorem. Z etického pohledu zde dobro vždy zvítězí, není tedy potřebná žádná státní intervence prostřednictvím právních norem upravujících závazná pravidla lidského chování. V tom právě spočívá hlavní „dělicí čára“ mezi Raisem a Hálkem.

5. Ekonomicko-sociální tematika v literární tvorbě Boženy Němcové

Němcová, jako první profesionální spisovatelka a významná osobnost českého ženského sociálního hnutí,³¹ je považována za zakladatelku prózy českého venkovského realismu, jejíž díla překonala romantické pojetí venkova a řadí se tak k jevům postromantickým. Lze ji tedy přiřadit ke směrům typickým pro první polovinu 19. století, tj. romantismu (konflikt mezi vnitřním a reálným světem), *biedermeieru* (typický pro tehdejší měšťanskou kulturu) či realismu (orientace na hodnotu životní pravdy). Ke svým povídkám z venkovského prostředí se Němcová pracovala prostřednictvím pohádek, *Národních báchorek a pověstí*, do jejichž tvorby vnesla mnoho nových prvků. Její literárně umělecký posun k realismu lze spatřovat v etnografickém popisu a smyslu pro detail. Avšak ve své literární tvorbě se nikdy neoprostila od poetičnosti a sklonu k idealizaci. To potvrzuje i její vrcholné dílo *Babička*, v němž Němcová usiluje o „zreálnění ideálního národního typu“.³²

Nicméně právě kvůli jejímu nejproslulejšímu dílu *Babička* z roku 1855 není její orientace v rámci uměleckých směrů jednoznačná, což vyplývá z hodnocení podaných některými významnými českými historiky a kritiky literárního umění, jako je František Xaver Šalda³³, Arne Novák³⁴ a Václav Černý³⁵.

Podle Šaldy představuje literární činnost Němcové jistý způsob vykoupení z reálného života, neboť její svět je „nade všecko pomyšlení trudný, strastný, bolestný i pokořující; zmařený a obětovaný vlastně od chvíle, kdy se provdala.“³⁶ V této souvislosti sugestivně zdůrazňuje její osobní utrpení, které představuje základní složku její osobnosti. V kontextu s dobovým stanoviskem je právě její osobní utrpení vnímáno jako hodnota, která povznese člověka k vyšším úrovním bytí. Novák

30 Anna Arnoldová, *Sociální zabezpečení I.* (Praha: Grada Publishing, 2012), 26.

31 Marie Bahemská, *Počátky emancipace žen v Čechách* (Praha: Libri, 2005), 21.

32 Srov. Aleš Haman, *Trvání v proměně: česká literatura devatenáctého století* (Praha: Arsci, 2010), 158.

33 Srov. František Xaver Šalda, 'Božena Němcová', in *Duše a dílo: podobizny a medailony*, František Xaver Šalda (Praha: Melantrich, 1950), 52.

34 Srov. Arne Novák, *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny* (Brno: Atlantis, 1995), 866.

35 Srov. Václav Černý, *Knížka o Babičce a její autorce* (Toronto: Sixty-Eight Publishers, 1982), 127.

36 Šalda, 'Božena Němcová', 74.

ji řadí k počátkům české realistické povídky z prostředí lidového života. Říká o ní, že „lidsky jest první významnou plnokrevnou ženou české literatury.“³⁷ Černý ve svém díle *Knížky o Babičce* hodnotí literární tvorbu Němcové v tom smyslu, že Němcová nejenže idealizuje skutečnost, ale dokonce vytváří skutečnost novou, a to neskutečnou až vysněnou.

V souvislosti s dimenzí nerovnoměrného rozdělení tehdejší společnosti českého venkova na bohaté a chudé je jedním z častých námětů Němcové zobrazení vztahu šlechty k venkovskému obyvatelstvu, jako např. v povídce *V zámku a v podzámčí* z roku 1856. Děj s poměrně realistickým popisem prostředí se časově odehrává v první polovině 19. století ve venkovském regionu Nymburska, kde Němcová v letech 1848–1850 žila. V rámci této romantické povídky se snaží zobrazit ekonomické a sociální rozdíly prostřednictvím dvou protipólů v tehdejší společnosti, tj. bohatství a chudobu v pravém světle, a tedy rozdílný život dvou sociálních skupin obyvatelstva chudiny (žijící v podzámčí) a panstva (žijícího v zámku)³⁸. V této souvislosti se zde do protikladu staví poctivost, čestnost a mravnost chudých lidí na straně jedné a povrchnost šlechty (postavy manželů Skočdopolových) a pokrytectví služebnictva (komorná Sára) na straně druhé. Zároveň se zde ukazují dopady pandemie cholery (tehdejší úmrtnost 40–60 % z nakažených), které rovněž zasáhly české země na přelomu 20. a 30. let 19. století. V této souvislosti je vidět bezmocnost bohatství proti nemoci, která nečiní rozdíl mezi bohatými a chudými. To lze spatřit zejména na příkladu hlavní postavy povídky milostpaní Skočdopolové, která se z této závažné choroby vyléčí, zbaví se všech špatností a věnuje se charitativní činnosti – zakládá školu, sirotčinec a nemocnici pro chudé. Děj této povídky je zcela idylický, neboť bohatí zmoudří a snaží se pomáhat chudým. Tímto způsobem si Němcová představovala nápravu tehdejší společnosti „bez pravidel“. V tomto smyslu Němcová navrhuje způsob řešení tehdejších sociálních a ekonomických problémů, což je romantická a optimistická představa – idealizace, tedy prolínání uměleckého směru romantismu a realismu.

Zdá se, jako by celý život Němcové, od jejího raného dětství až po její spisovatelská léta, směřoval k napsání jejího nejznámějšího a nejproslulejšího díla *Babička* v roce 1855. Inspiraci k napsání lze spatřovat v básnické sbírce Karla Jaromíra Erbena *Kytice*, sepsané v letech 1837–1852 na základě sběru venkovské ústní lidové slovesnosti, a dílo olomouckého univerzitního profesora a lékaře Františka Jana Mošnera *Pěstounka* z roku 1851.³⁹ Autorka částečně autobiografickou formou představuje své dětství (v postavě Barunky) v Ratibořickém údolí a příběh své babičky (postavy Marie Magdaleny Novotné Čudové), která zde podle některých pramenů měla pobývat v letech 1825–1830⁴⁰. Dílo *Babička* bylo nejčastěji definováno jako vesnická povídka (romanticko-folkloristického typu), později jako vesnický román. Děj se odehrává v jakýchsi obrazech ukotvených do rámce cyklického času v přírodním prostředí regionu východních Čech, proto také nese podtitul *Obrazy venkovského života*, a představuje jasné vylíčení přírodopisných, sociálních a etnografických aspektů tehdejšího venkovského prostoru. Co do své podstaty je v díle zachycena autorčina retrospekce, a to prostřednictvím zasazení zážitků z dětství do širšího kontextu celého života, psychologických situací a historického dění, společenských jevů a vztahů. Současně dílo představuje spojovací článek k jejímu dřívějšímu vidění světa a tvůrčímu postoji. Čerpání vzpomínek je však idylicky přibarveno, a to jednak v příběhové lince, jednak v obrazech střídání ročních dob a s tím spjatého zemědělského roku (sběr plodů a bylin, sklizeň, draní peří) s jeho tradicemi a obyčejovými zvyky náboženských svátků (Velikonoce, pouť, předvečer svatojánský,

37 Novák, *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*, 868.

38 Srov. Novák, *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*, 182.

39 Helena Sobková, *Tajemství Barunky Panklové. Portrét Boženy Němcové* (Praha: Paseka, 2008), 245.

40 Srov. Sobková, *Tajemství Barunky Panklové. Portrét Boženy Němcové*, 97.

Svatodušní svátky, Vánoce) českého venkova první poloviny 19. století. Z hlediska pohledu ekonomického a sociálního zabezpečení ve stáří se v díle *Babička* dostává do popředí literárního zájmu instituce výměnku, což se v rámci proudu venkovského realismu začíná objevovat od druhé poloviny 19. století. Ústřední hrdinka v roli staré ženy (babičky) zde zosobňuje typ výměnkářky žijící v harmonických vztazích se svou rodinou i s lidmi z blízkého okolí. V celém díle *Babička* lze považovat venkovský prostor za zcela ideální, bez jakýchkoli společenských rozporů. Hrdinové jsou až často okázale naivní, čímž odpovídají požadavku idylické nekomplikovanosti.

Na základě analýzy výše prezentovaných děl Němcové (zejména *V zámku a v podzámčí* a *Babička*) lze nacházet odpovědi na otázky, ke kterým proudům ekonomického myšlení lze přiřadit její literární tvorbu. Lze konstatovat, že se jednalo o ekonomický a sociální proud utopického socialismu,⁴¹ neboť každá postava v dílech Němcové je zároveň projekcí ideálu. Přestože syžetová stavba povídek (některé jejich části příběhu potlačuje ve prospěch jiných) striktním rozdělením dobra a zla, chudoby a bohatství se jeví jako zjednodušující, Němcová ji vyvažuje úsilím o formování postav ztělesňujících ideál, tj. „dobrého člověka“. Z určitého pohledu se jedná o aplikaci myšlenkového proudu významného francouzského filozofa a pedagoga Jeana-Jacquesa Rousseaua, který vyzýval k návratu k přírodě a lidské přirozenosti⁴².

S českým proudem utopického socialismu (Bolzanovců) se Němcová setkala již před napsáním těchto zmíněných proslulých děl, a to v roce 1848 v článku *Co jest komunismus?*⁴³. Zmíněný článek publikoval v brněnském Týdeníku český utopista a kněz František Matouš Klácel. Součástí článku byla předloha návrhu na vytvoření Jednoty českomoravského bratrstva, která byla v roce 1850 opravdu založena s cílem uskutečňovat ideály lepší společnosti. Němcová se stala členkou této Jednoty, činnost tohoto bratrstva se ovšem nesetkala s očekávaným ohlasem, proto ji lze považovat za čistě romantickou utopii. V duchu vytvoření Jednoty Klácel navíc vyzýval čtenáře Týdeníku k založení „ráje lásky“. Tím si získal značné sympatie právě u Němcové, nazval ji sestrou Lidmilou a adresuje jí 37 dopisů, které v roce 1849 publikuje v Moravských novinách a následně vydává anonymně pod názvem *Listy přítele přítelkyni o původu socialismu a komunismu*. Listy psal Klácel z podnětu Němcové a předlohou se mu stala studie německého sociologa Lorenze Steina *Socialismus a komunismus dnešní Francie*, která vyšla v roce 1848 v Lipsku. Listy prezentovaly informace o francouzském utopickém socialismu již zmíněného Saint-Simona. Je jisté, že se saintsimonismem byla důsledně seznámena i Němcová. Saint-Simon v zájmu sociální spravedlnosti spatřoval zásadní reformy v oblasti uspořádání institutu dědictví (dědicem měl být vždy stát), tato myšlenka inspirovala proud českých utopických socialistů – významného matematika, filozofa a teologa Bernarda Bolzana a již zmíněného Františka Matouše Klácela. Němcová spatřovala sociální spravedlnost ve zcela přirozeném vývoji na základě poznání a zmoudření, tedy bez jakékoli intervence státní moci právní formou či násilnou cestou sociální revoluce (jako tomu bylo u marxistů).

6. Ekonomicko-sociální tematika v literární tvorbě Karla Václava Raise a Vítězslava Hálovy

Druhá polovina 19. století představuje dobu přechodu k pokročilejšímu kapitalismu a český venkov se s tím musel bezpodmínečně vyrovnat. Z ekonomického pohledu došlo na venkově

41 Jaroslav Šetek, 'Obrozenec a sociální myslitel František Matouš Klácel', *Marathon* 13, č. 5 (2008): 3–8.

42 Jaroslav Šetek, 'Bernard Bolzano – nejen matematik evropského formátu, ale též filozof, teolog a významná osobnost českých kulturních dějin', *Marathon* 16, č. 2 (2011): 3–7.

43 Pavel Sirůček, Jaroslav Šetek, 'Utopian visionary B. Bolzano', *Acta Oeconomica Pragensia* 27, č. 3–4 (2019): 95–104.

k zostření společenských protikladů důsledkem chudoby a nato vlivem synergetického efektu zla mezi lidmi. Vládnutí peněz a majetku značně akceleruje a je projevem uctívání jejich „magických“ schopností. Peníze tak získaly z hlediska sociologie a politologie společenskou sílu a moc, staly se nástrojem manipulace mezi lidmi. To lze sledovat na živelném pohybu majetku a peněz, který určuje jednání lidí a rozhoduje o jejich osudu, moc a síla živelného pohybu majetku a peněz se vyjadřuje v „panství“ nad lidmi a následně také v krizi mezilidských vztahů. Nejtragičtější se honba za penězi a majetkem na venkově koncem 19. století odráží v rodinných vztazích, kdy honba za lepším životem ničí vztahy lásky a úcty mezi lidmi, kteří by si měli být nejbližší. To lze charakterizovat lidskými vlastnostmi bez vřelých citů, jako je lakota, chamtivost, lhostejnost a bezohlednost. Tyto lidské charakteristiky směřovaly ke konfliktům v rámci společenských vztahů, neboť každý člověk měl jiné názory, zájmy a hodnotové preference. O tom svědčí i společenské vztahy v próze venkovského realismu Rase a Hála. V jejich dílech lze nalézt všeobecné zvyklosti, způsob života lidí na venkově, mezilidské vztahy a tehdejší způsob řešení dožívání starých lidí, vše zasazené do kontextu doby. Formování mezilidských vztahů je determinováno transformací tehdejší společnosti v až „dravý“ kapitalistický ekonomický systém bez řešení patřičných sociálních a etických otázek.⁴⁴ Důsledkem toho dochází k proměně sociální struktury a mentality společnosti a kapitalistický způsob života až „surově“ změnil doposud tradiční venkov. Ras i Hála si tak uvědomovali ničení mezilidských vztahů důsledkem společenských změn. Z tohoto důvodu se ve svých dílech snažili popsat sociální problémy ve venkovských regionech, které jim byly nejbližší, snažili se zachytit generační problémy, lidi toužící po majetku a po panském životě, zároveň však i lidi morálních kvalit.

Právě hrdinové české venkovské prózy Rase (*Výminkáři* z roku 1891, *Horské kořeny* z roku 1892, *Rodiče a děti* z roku 1893) a Hála (*Na statku a chaloupce* z roku 1871, *Na vejminku* z roku 1873) se dostávali do sporů, ať už to byly konflikty mezigenerační (rodiče a děti), rodinné (sourozenci, manželé, výminkáři a snachy či zeťové) nebo sousedské⁴⁵. Podstata konfliktu spočívá v rozporech mezi přírodním řádem a společenskou morálkou, respektive mezi přirozeností a vnucenými konvencemi, tedy mezi zdravým lidským citem a touhou po majetku. Společný znak těchto konfliktů lze spatřovat v negativních ekonomických dopadech průmyslové revoluce na společenské poměry tehdejšího venkova. Řešení těchto konfliktů záviselo právě na charakteru jejich aktérů a v některých případech pomohl až jakýsi zásah „vyšší moci“. Bez ohledu na původ konfliktů, jejich řešení nemělo příliš dobrý výsledek, někdy došlo až tragického konce či do bodu neřešitelnosti. Přesto zmínění autoři vyjadřují naději, že mravně nedotčené jádro společnosti se dá i v této společnosti venkovského prostoru stále nalézt.

Zvláště v próze Hála se setkáme s kupčením se životy dětí prostřednictvím dohodnutých finančně výhodných sňatků, což je typické pro povídky *Jiřík* z roku 1858, *Kovářovic Kačenka* z roku 1859, *Muzikantská Liduška* z roku 1861. V těchto povídkách lze nalézt úzkou souvislost domlouvání sňatků a problematiky vlivu peněz a majetku na postavení jedince ve společnosti, neboť čím ekonomicky výhodnější sňatek byl uzavřen, tím se zákonitě zvyšovalo hospodářovo jmění. Tudíž je zcela logické, že touha získat bohatý podíl výhodným sňatkem byla považována za nejvyšší hodnotu. Klasickým sňatkům z lásky se dosti často bránilo právě z ekonomických důvodů, tudíž přání mladých ustupovalo vůli rodičů. Ti neváhali dokonce ani „prodat“ štěstí svých dětí za dohodnutý finanční obnos. Tyto rodičovské „transakce“ s životy svých dětí často představovaly

44 Srov. Jan Keller, *Dějiny klasické sociologie* (Praha: Sociologické nakladatelství, 2005), 32.

45 Srov. Jaroslava Janáčková, 'Rasovo úsilí o realistickou prózu (Ke genezi realismu let osmdesátých a devadesátých)', *Česká literatura* 6, č. 3 (1958): 317–340.

příčinu generačních sporů, ochromujících život na vesnici.

Dalším poučením z těchto povídek je, že peníze, majetek a společenské postavení by v životě nikdy neměly hrát větší roli než láska. Proto v konfliktu proti sobě vystupují lidská důstojnost a sebeúcta na jedné straně a povýšenost boháčů na straně druhé. V této souvislosti lze zmíněnou Hálkovu literární tvorbu doložit citátem, který kdysi prohlásil anglický ekonom Sir Denis Robertson: „Ani láska neudělala z tolika lidí bláznů jako bádání nad podstatou peněz.“⁴⁶ Avšak pro znalost ekonomického systému nemá otázka po podstatě peněz výhradní důležitost. Srovnáním Hálkova myšlenkového konceptu a Robertsonova citátu lze konstatovat, že je nezbytné znát i vztahy mezi penězi a lidmi.

Při četbě děl českého venkovského realismu Hála a Rais lze jednoznačně rozpoznávat ekonomické jednání jedinců v různých životních situacích (sociálních událostí), které provázely venkovský život v druhé polovině 19. století. Ekonomické aspekty lidského chování v těchto souvislostech lze sledovat z pohledu teorie institucionální ekonomie, která se formuje od 90. let 19. století a jejíž psychologické pojetí odvozuje instituce (představující kategorii sociálně ekonomického života) podle tradic, zvyků, obyčejů a mezilidských vztahů.

Společným znakem výše zmíněných Raisových a Hálkových próz je sociální problematika, což lze spatřit na typologiích povídkových postav jednajících proti idejím humanismu, zásadám křesťanské etiky, a to na úkor slabších a bezmocných ve společnosti. Důsledkem zmíněného jednání na základě „panství racionality“ hlavní postavy stále více sledují vlastní osobní zájmy, čímž omezují práva a svobody ostatních. Do jisté míry svědčí literární tvorba těchto autorů o tehdejších sociálních a mravních poměrech, neboť se v ní objevují jevy porušující základní etické principy sociální spravedlnosti. To lze spatřit zejména v tehdejší sociální instituci zabezpečení ve stáří výměnku. Podle této instituce, která se aplikovala původně podle obyčejového práva a od roku 1811 v souladu s *Všeobecným občanským zákoníkem*⁴⁷, bylo zemědělské hospodářství přenecháno novému vlastníkovi, který byl povinován zaopatřit odstupujícího hospodáře ve stáří. Rais byl zásadním kritikem této zaopatřovací instituce a jeho próza inspiruje k řešení této problematiky⁴⁸. Řešení lze spatřovat v respektování etických a sociálních aspektů ekonomického života společnosti. To lze realizovat zásahem politické reprezentace státní moci formou nastavení praktické sociální politiky (státní intervence) na principu spravedlnosti, solidarity, subsidiarity a participace, přičemž důraz je kladen na oblast sociálního zabezpečení pro typické případy zvláštní zranitelnosti jedince, jako je stáří, nemoc apod.⁴⁹ O řešení problému podle výše zmíněných marxistů cestou třídního boje (prezentovaného v roce 1848 v *Manifestu Komunistické strany*) a sociální revolucí není u Raisa sebemenší zmínky.

7. Edukační proces na bázi poznání kontextu literárního žánru a ekonomického myšlení

Každé vědecké poznání spočívá ve zdůvodnění logických a metodologických principů. Rozvojem věd vzniká potřeba zkoumat samotnou problematiku obecné metody teoretického poznání. Dosavadní zkušenosti současné společnosti nesoucí přívlastek konzumní (v nastupující éře Průmyslu 4.0) vyplývají z jednoznačné orientace na hlavní proud ekonomického myšlení klasické ekonomie. Jeho základy byly položeny v poslední třetině 18. století, o století později (od 70. let 19.

46 Zbyněk Revenda a kol., *Peněžní ekonomie a bankovníctví* (Praha: Management Press, 1996), 21.

47 Kristina Koldinská, *Sociální právo* (Praha: C. H. Beck, 2013), 57.

48 Srov. Vítězslav Hálek, 'Na vejminku', in *Povídky III*, ed. Dušan Jeřábek (Praha: SNKLHU, 1955), 45–175.

49 Vojtěch Krebs a kol., *Sociální politika* (Praha: ASPI, 2002), 20.

století) dochází ke značné akceleraci a rozvoji těchto teorií v rámci neoklasického směru. Tento hlavní proud je v současnosti značně individualistický, utilitaristický a konsekvencialistický. Z filozofického pohledu je metodologickým východiskem tohoto proudu jednotlivec sledující svůj vlastní zájem, tedy své „individuální dobro“ a zajímající se jen o výsledky svého jednání. To jasně a srozumitelně ukazuje zmíněná literární tvorba Raise a Hála.

Vedle nezbytných znalostí hlavního proudu ekonomického myšlení je také v rámci edukačního procesu důležité kritické povědomí o alternativních přístupech mimo „hlavní proud“ světového ekonomického myšlení. Zmíněné přístupy vychází z reality, že v ekonomickém chování jedinců existují takové jevy, jako je lidská důstojnost, soudržnost a sounáležitost se společenstvím⁵⁰. To mj. dokládá i literární tvorba Němcové, Raise a Hála ve sledovaném období druhé poloviny 19. století v prostoru českého venkova. Je tedy jasné, že zmíněný „hlavní proud“ ekonomie neposkytuje dostatečný prostor pro pochopení veškerých lidských činností. Můžeme proto konstatovat, že mnohé alternativní přístupy v ekonomii, které se formulují paralelně ve zmíněném období a neustále podléhají jisté akceleraci, kladou důraz na historické a institucionální zakotvení, sociologické metody či etickou a morální dimenzi. V této souvislosti jsou naznačeny některé významné přístupy a školy (například sociální ekonomie) včetně koncepcí výrazně přesahujících rámec „čisté“ ekonomické vědy, které je možno řadit také do oblasti sociologie, psychologie či historických věd.

Přítomen bývá prvek relativismu s častým zohledněním mnoha různorodých (čistě ekonomických, ale i „neekonomických“) faktorů a souvislostí. Sociálně ekonomické přístupy přesahují standardní vymezení „hlavního proudu ekonomie“ a zasahují do řady dalších disciplín. Problémy mnohdy nastávají s formalizací modelů, jejich konzistencí či přesnější formulací hospodářsko-politických doporučení. Voláno bývá po interdisciplinaritě a integraci poznatků jiných společenských věd do ekonomie. Řešeny jsou odlišné problémy a racionalita sledovaného systému není posuzována optikou racionálního chování izolovaných jedinců. Na příkladu vybraného literárního žánru tak lze dodat ekonomické teorii podněty k řešení problematiky ve sledovaném čase a prostoru. Tyto podněty se projeví právě v aplikaci alternativních přístupů v rámci ekonomické teorie. Podle výše uvedených faktů lze spatřit opodstatněnost provázanosti společenských věd na příkladu ekonomie a literárního umění. V tom lze také sledovat metodu edukačního procesu, který prioritně spočívá v poznání souvislostí společenských vztahů a v patřičné schopnosti jejich analýzy v rámci sledovaného zájmu.

Závěr

Autoři se domnívají, že cíl, obsah a metoda zpracování předloženého článku může představovat zdroj edukačního procesu v rámci systému provázaných společenských věd.

Vychází se z reality, že uvedená trojice spisovatelů českého venkovského realismu (Božena Němcová, Vítězslav Hálek, Karel Václav Rais) druhé poloviny 19. století představuje typický učebnicový příklad literárního zpracování provázejících událostí v životě jedince v definovaném čase a prostoru. Tyto události jsou předmětem zájmu ekonomické teorie, sociologie, psychologie a pedagogiky. Tuto skutečnost čtenář zmíněných děl, byť by disponoval pouze základními znalostmi ekonomie, pozná, obdobně rozkládá taktéž diferenciální koncepty ekonomického a sociálního myšlení obsažené v prozaických dílech Němcové, Hála a Raise. Z tohoto důvodu si studia problematiky vyžadují mezioborový přístup, jehož vyústěním jsou alternativní oblasti směrů a proudů

50 Srov. Jiří Hlaváček a kol., *Mikroekonomie sounáležitosti se společenstvím* (Praha: Karolinum, 1999), 60.

ekonomické teorie. Jedná se zejména o institucionální a sociální ekonomii, popřípadě i ekonomii nezištnosti⁵¹. Prostřednictvím tohoto přístupu se hledají pohnutky vedoucí člověka k uspokojování svých omezených potřeb, analyzují se způsoby, jakými se mohou naplnit a vysvětluje se ochota lidí něco činit – v pozitivním i negativním smyslu⁵².

Pro čtenáře nepředstavuje četba literárních děl zmíněné trojice autorů pouze efektivní využití volného času, ale je současně důležitým zdrojem investic do složek struktury lidského kapitálu (sociálního, obyčejového, kulturního, duchovního), který souhrnně vyjadřuje ocenění jedince jak po stránce ekonomické, tak i morální. Projevy zmíněného ocenění lze spatřit ve formování vztahů mezi lidmi (v sociálních interakcích) – jedince a společnosti k sociálním událostem, člověka k přírodě a národním tradicím ve venkovském prostoru. Proto četba těchto děl představuje z ekonomického pohledu „investice“ do zmíněných kapitálových složek, a to prostřednictvím rozvoje tvořivého, analytického a komparativního myšlení, které představuje základ pro rozvoj interdisciplinarit ve společenských vědách.

Kontakt

Ing. Jaroslav Šetek, Ph.D.

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Ekonomická fakulta, Katedra aplikované ekonomie a ekonomiky
Studentská 13, 370 05 České Budějovice
jsetek@ef.jcu.cz

Ing. Jiří Alina, Ph.D.

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Ekonomická fakulta, Katedra aplikované ekonomie a ekonomiky
Studentská 13, 370 05 České Budějovice
jalina@ef.jcu.cz

Ing. Tomáš Volek, Ph.D.

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích
Ekonomická fakulta, Katedra aplikované ekonomie a ekonomiky
Studentská 13, 370 05 České Budějovice
tvolek@ef.jcu.cz

51 Srov. Luigino Bruni, *Cena nezištnosti* (Bratislava: Veda, 2013), 190.

52 Srov. Hlaváček a kol., *Mikroekonomie sounáležitosti se společenstvím*, 79.